

دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال هشتم، شماره نوزدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۲

سبک‌شناسی و معرفی دیوان سلطانی کرمانشاهی^۱

فاطمه میرزایی^۲

دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد اقلید، دانشگاه آزاد اسلامی، اقلید، ایران

محمد رضا تقیه^۳

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد اقلید، دانشگاه آزاد اسلامی، اقلید، ایران (نویسنده مسئول)

صادق فلاحی^۴

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد اقلید، دانشگاه آزاد اسلامی، اقلید، ایران

چکیده

سلطانی کرمانشاهی از شاعران قاجاری است که دیوان او با وجود قوت اشعار و مهارت بی‌مثالش در تقلید از شاعران متقدم، تاکنون تصحیح نشده است. دست‌نوشته‌های نویافته از این دیوان، برطرف‌کننده بخش اعظمی از نواقص و ایرادات متن منتخب منتشرشده از این اثر است. در این پژوهش به شیوه توصیفی تحلیلی به معرفی دیوان سلطانی کرمانشاهی، سبک‌شناسی آن و میزان تأثیرپذیری او از شاعران متقدم پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سبک شاعر از لحاظ زبانی و فکری به سبک خراسانی و از لحاظ ادبی، به سبک عراقی نزدیک است. تقلید و استقبال از شاعران متقدم و معاصر و تضمین اشعار آنها و نام بردن از ۴۲ شخصیت مهم درباری قاجاری، از ویژگی‌های برجسته این اثر است. سلطانی بیش از همه به استقبال از اشعار امیرمعزی شعر سروده و ابیات متعددی را از این شاعر

۱. تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۱/۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۱۳

۲. Fatemehmirzaei2023-iaun@yahoo.com

۳. Taghiyehmr1345@gmail.com

۴. Sadegh_falahi@yahoo.com

تضمین کرده است. استعاره، تضمین، جمع و تقسیم و تلمیح، پرکاربردترین آرایه‌های ادبی دیوان اوست. علاوه بر این اشعار دیوان سلطانی کرمانشاهی، ذیل سه دسته موضوعی مدحیه‌ها، تهنیت‌ها و اعیاد می‌گنجد.

واژه‌های کلیدی:

سبک‌شناسی، نسخه خطی، دیوان سلطانی کرمانشاهی، بازگشت ادبی، تصحیح.

۱. مقدمه

نسخ خطی فارسی در زمره مهم‌ترین آثار در شناخت فرهنگ و ادب یک ملت قرار دارد. از همین رو شناسایی دست‌نوشته‌های گران‌بهای ادبی، احیا و معرفی آن‌ها می‌تواند به گامی مهم در جهت اعتلای فرهنگ و تمدن ایرانی بدل شود. نجیب مایل هروی درباره اهمیت و ضرورت تصحیح نسخ خطی چنین آورده است: «بر کسی پوشیده نیست که ترقی و تعالی یک جامعه آن‌گاه مقدور می‌شود که از پیشینه تاریخ تمدن خود آگاه باشد و آنچه را که از اسلاف به جای مانده است، با بینش علیم و انتقادی و به دور از هرگونه حب و بغض مذموم در اختیار گیرد» (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۳۷۹).

سلطانی کرمانشاهی از شاعران قرن سیزدهم هجری است. مهم‌ترین ویژگی‌های شعر او مدح، معرفی شخصیت‌های سیاسی عهد قاجار و استقبال از شاعران متقدم است؛ به طوری که کمتر شعری در دیوان او یافت می‌شود که فاقد این ویژگی‌ها باشد. متأخر بودن این شاعر و شیوه مقلدانه او در سرایش موجب شده است که محققان توجه کمتری به شعر او و نقد و بررسی آن داشته باشند. این درحالی است که تورق نسخ به دست آمده از دیوان او جز آنکه اشعار لطیفی از این شاعر به دست می‌دهد، گواهی بر استادی وی در سرودن اشعار مقلدانه طولانی و قافیه‌سازی است.

پیش از این در چاپ سنگی منتشر شده از این دیوان، ۳۶۰۰ بیت از سروده‌های سلطانی کرمانشاهی ضبط شده است. تصحیح این اثر با نسخ نویافته حاضر، شمار ابیات آن را به حدود ۶۰۰۰ بیت افزایش می‌دهد و اغلاط متعدد موجود در چاپ سنگی این اثر را مرتفع خواهد کرد. همچنین اگرچه در ظاهر شعر سلطانی کرمانشاهی در خدمت مدح است، تبیین ویژگی‌های برجسته این اثر و سبک‌شناسی آن به‌منظور بازنمایی استادی شاعر در فنون ادبی، بایسته و ضروری به نظر می‌رسد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

متأسفانه دیوان سلطانی کرمانشاهی تاکنون تصحیح نشده و پژوهش‌های انجام‌شده بر شرح حال و آثار سلطانی کرمانشاهی نیز بسیار محدود و شامل موارد زیر است:

منتخبی از قصاید این شاعر به نام *قصاید السلطانیه* در سال ۱۳۰۱ هجری قمری در چاپخانه شرافت احمدی به چاپ رسیده است. توکلی (گردآورنده این اثر) در پشت جلد این کتاب آورده است: این مجموعه حاصل خوانش یک یا چند دست‌نوشته نبوده و از منابع مختلف جمع‌آوری شده است، اما به هیچ‌یک از این منابع اشاره نکرده است (توکلی، ۱۳۰۱: پشت جلد).

قصاید السلطانیه در تذکره‌های سخنوران نامی معاصر، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی و *معجم مؤلفی الشیعه*، مستقل از دیوان این شاعر دانسته شده است (فاضل قائینی، ۱۳۶۳: ۳۵۷؛ مشار، ۱۳۴۱، ج ۳: ۳۹۰۲)؛ اما مقایسه آن با نسخ نویافته از دیوان این شاعر نشان می‌دهد که قصاید موجود در این اثر منتخبی از قصاید درج‌شده در دیوان سلطانی کرمانشاهی است.

در مقاله «سلطانی کرمانشاهی و آثار او» که به‌وسیله غلامحسین کرمانشاهی در سال ۱۳۱۵ در *مجله ارمغان* به چاپ رسیده، زندگی‌نامه سلطانی کرمانشاهی و آثار وی به‌صورت مختصر بررسی شده است. کرمانشاهی در بخشی از مقاله خود، به نمونه‌هایی از استقبال این شاعر از

شعر شاعران متقدم چون خاقانی، ناصر خسرو، سلمان ساوجی و قآانی اشاره کرده است. پژوهشگر اشعار او را مشتمل بر ۱۵۰ هزار بیت و سبک اشعار سلطانی را چیزی مابین شاعران متقدم (سبک خراسانی و عراقی) می‌داند.

۲. معرفی سلطانی کرمانشاهی

حسینقلی خان کلهر کرمانشاهی معروف به سلطانی از شاعران عصر قاجار و «فرزند خلف مرحوم مصطفی قلی خان دیوان‌بیگی، ابن مرحوم مغفور حاجی شهباز خان کلهر کرمانشاهی» است (دست‌نوشته آستان قدس، الف).

سلطانی در کرمانشاه متولد شد. در مورد سال تولد و مرگ او اختلاف نظر وجود دارد. در معجم مؤلفی الشیعه، سال تولد او ۱۲۴۷ق و در همین منبع، حدیقه الشعرا و میراث اسلامی ایران، سال درگذشت او ۱۳۰۳ق ذکر شده است (فاضل قائینی نجفی، ۱۳۶۳: ۳۵۷؛ آقاسی شیرازی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۸۰۰؛ جعفریان، ۱۳۷۳-۱۳۷۴، ج ۴: ۶۸۷). در تذکره مختصر شعرای کرمانشاه و سخنوران نامی معاصر ایران، سال ولادت او ۱۲۵۰ق و سال وفات او ۱۳۰۷ق ضبط شده است (مجاهدی، ۱۳۸۶: ۳۷۲؛ برقی، ۱۳۸۶، ج ۱۰: ۳۵۷).

سلطانی کرمانشاهی از شاگردان بیدل کرمانشاهی بود. علاقه او به شعر و شاعری موجب شده بود که حدود چهل هزار بیت را در ذهن داشته باشد (همان). مدح، اصلی‌ترین موضوع اشعار اوست و آن‌گونه که از اشعارش برمی‌آید، گاهی از این بابت منفعت مالی نیز کسب کرده است. او در قصیده‌ای در مدح مسعود میرزا چنین آورده است:

تو باقی در جهان مانی نثار از بنده «سلطانی»
همی در تهنیت‌خوانی به مدحت لؤلؤ لالا
(ب۱۵)

منزل سلطانی کرمانشاهی محل برگزاری انجمن شعری «فصاحت» در عهد قاجار بود (یوسفی، ۱۳۸۸: ۳۹). او در خوش‌نویسی نیز مهارتی تمام داشت. این استعداد وی را به‌سوی

کتابت سوق داد. دست‌نوشته‌های موجود از دیوان این شاعر در کتابخانه‌های ملک و آستان قدس رضوی و کتابت دیوان منوچهری و الهامی کرمانشاهی به خط زیبای او، گواه بر این مطلب است (ر.ک: الهامی کرمانشاهی، بی تا: ۶۳؛ آل داود، ۱۳۷۰: ۸۱۶).

۳. آثار شاعر

سلطانی کرمانشاهی آثار متعددی دارد که به این قرار است: *مثنوی‌های مینوسر، حدیقه‌الاعجاز، لیلی و مجنون و ضیاء الفرقدین، بحر البکاء، هفت اورنگ، قصه عجیب و غریب، بدایع الوقایع، گلستان مراد، طراز البیان، مناقب حسامیه، دره السلطانیه، دیوان قصاید، دیوان غزلیات و مثنویات و مرثی، قصاید السلطانیه، تصحیح دیوان امیر معزی (برقعی، ۱۳۸۶، ج ۱۰: ۵۸-۵۹)، نجات الثقلین فی مقتل الحسین (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۴: ۵۷)، شکرستان به وزن حدیقه (جعفریان، ۱۳۷۳-۱۳۷۴، ج ۴: ۶۸۷)، رساله حالات ایلات ساکنه در اراضی توابع و مضافات دارالدوله کرمانشاهان و طوائف متنوعه (یوسفی، ۱۳۸۸: ۳۹)، مثنوی تمثال البدیع به وزن مخزن الاسرار، رساله باغستان به شیوه گلستان، گنج بادآور، کتابی در قواعد قافیه و عروض و تذکره‌ای موسوم به مطلع شعری (مجاهدی، ۱۳۸۶: ۳۷۲).*

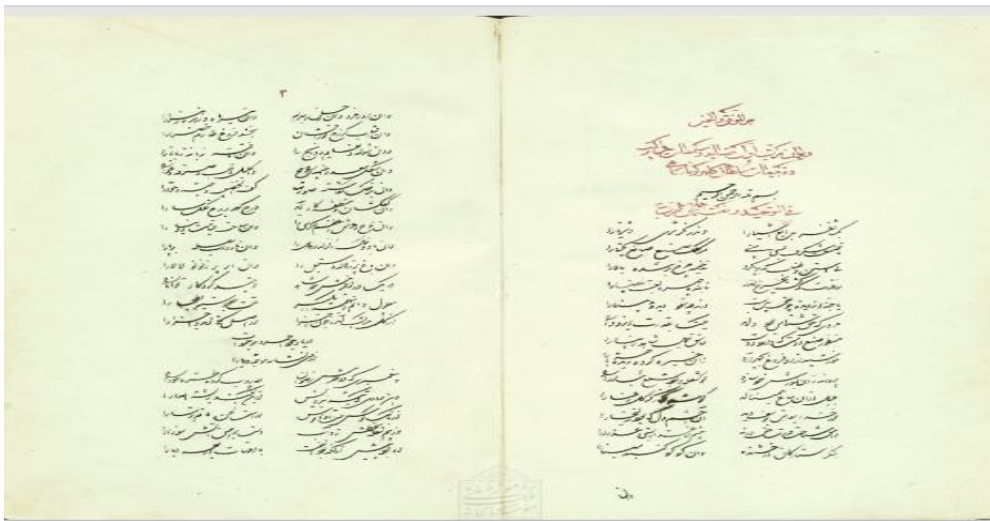
۴. معرفی دست‌نوشته‌های دیوان سلطانی کرمانشاهی

دیوان سلطانی کرمانشاهی قریب به سه قرن است که به دست فراموشی سپرده شده است. از این اثر چهار دست‌نوشته وجود دارد:

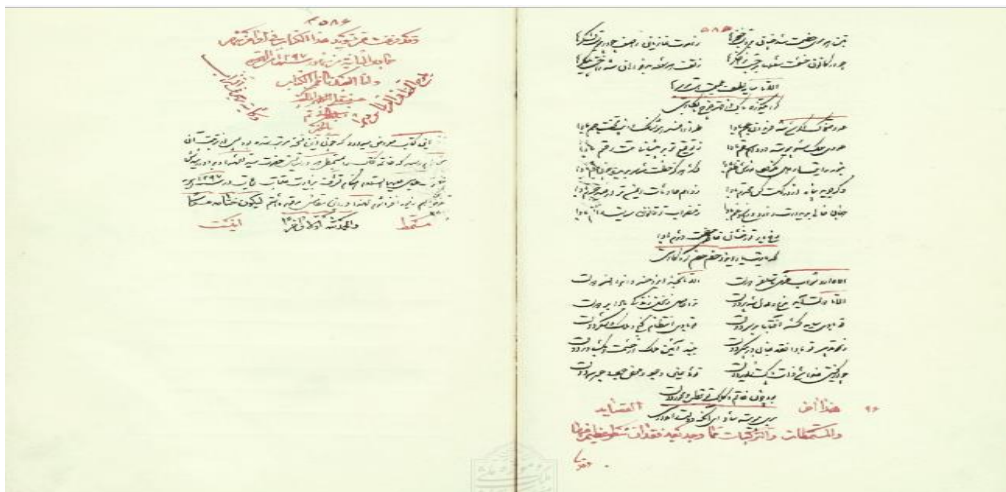
۴-۱. نسخه کتابخانه موزه ملی ملک

این دست‌نوشته به شماره ۴۸۶۲ در کتابخانه ملک به ثبت رسیده و مشتمل بر ۲۹۲ برگ است که به خط شاعر در سال ۱۲۹۷ق کتابت شده است. براساس آنچه شاعر در برگ آورده، دیوان او شامل دو مجلد بوده است: جلد نخست شامل قصاید، مسمطات و ترکیبات و ترجیعات اوست

و به تاج المدایح مشهور بوده و جلد دوم شامل غزلیات وی است که شاعر در آینده قصد ترتیب و فراهم آوردن آن را داشته است؛ اما با جست‌وجو در منابع چنین اثری به دست نیامد. علاوه بر این برخلاف گفته شاعر، این اثر فاقد ترجیع‌بند و دربردارنده ۱۶۳ قصیده، ۱۹ مسمط و ۵ ترکیب‌بند است.

تصویر ۱: برگ نخست نسخه کتابخانه ملک

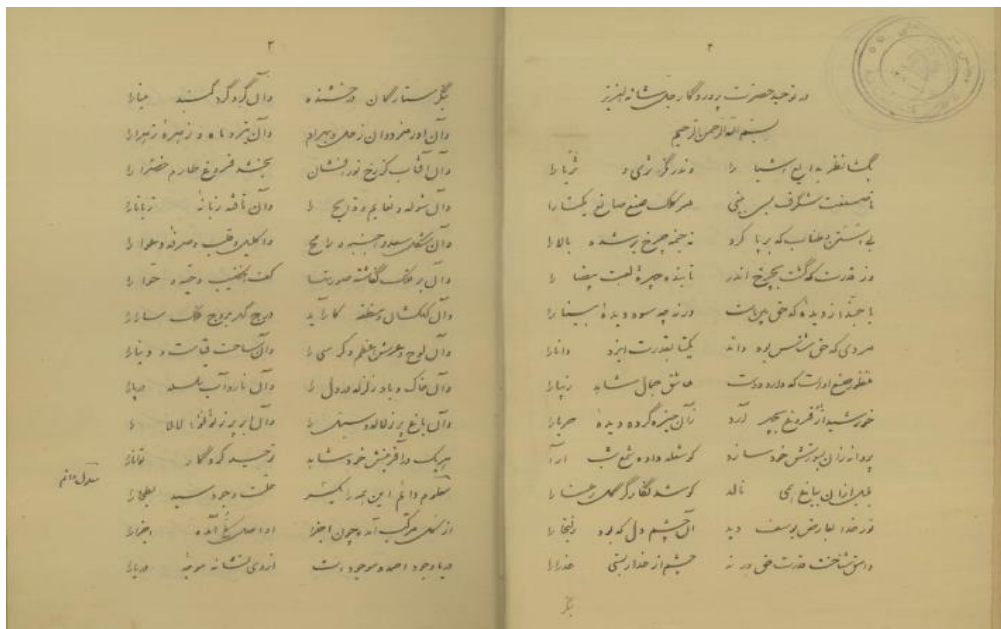

تصویر ۲: برگ پایانی نسخه کتابخانه ملک

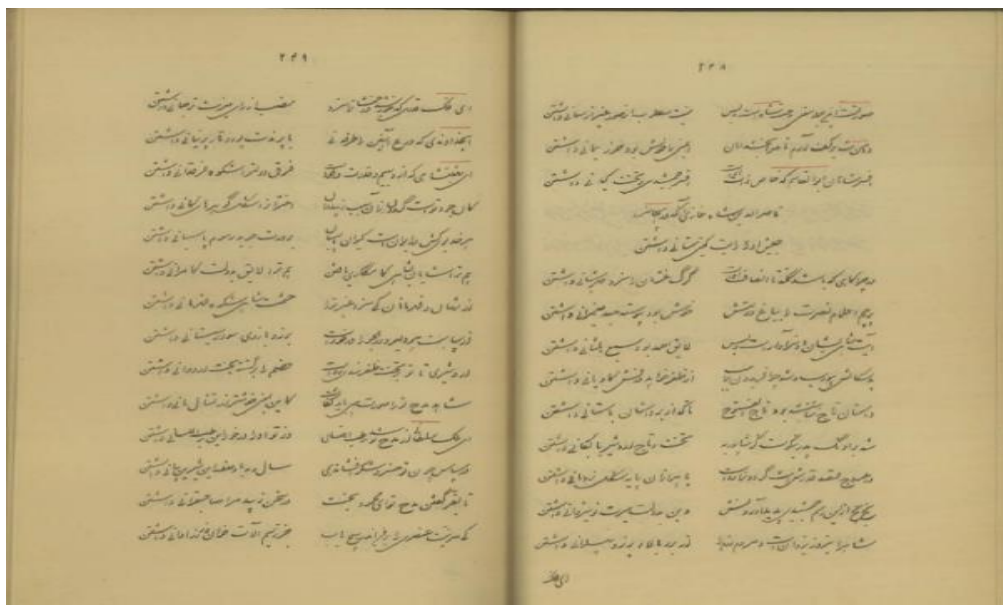
۲-۴. دست‌نوشته‌های کتابخانه مجلس

۱-۲-۴. دیوان اشعار حسینقلی سلطانی کرمانشاهی

این دست‌نوشته که به شماره ۴۲۶۲ در کتابخانه مجلس ثبت شده است، جزئی از یک سفینه ۴۶۶ برگی است. این دست‌نوشته حدود ۳۷۰۰ بیت دارد و دو تاریخ کتابت ۲۳ رمضان ۱۳۳۳ در گ ۱ الف و ۱۳۱۰ق در گ ۱۸۶ آن آمده است. این نسخه ناقص‌الآخر است و اشعار آن تا ردیف «ن» ادامه پیدا کرده است.

تصویر ۳: برگ نخست نسخه شماره ۴۲۶۲ کتابخانه مجلس

تصویر ۴: برگ پایانی دست‌نوشته ۴۲۶۲ کتابخانه مجلس

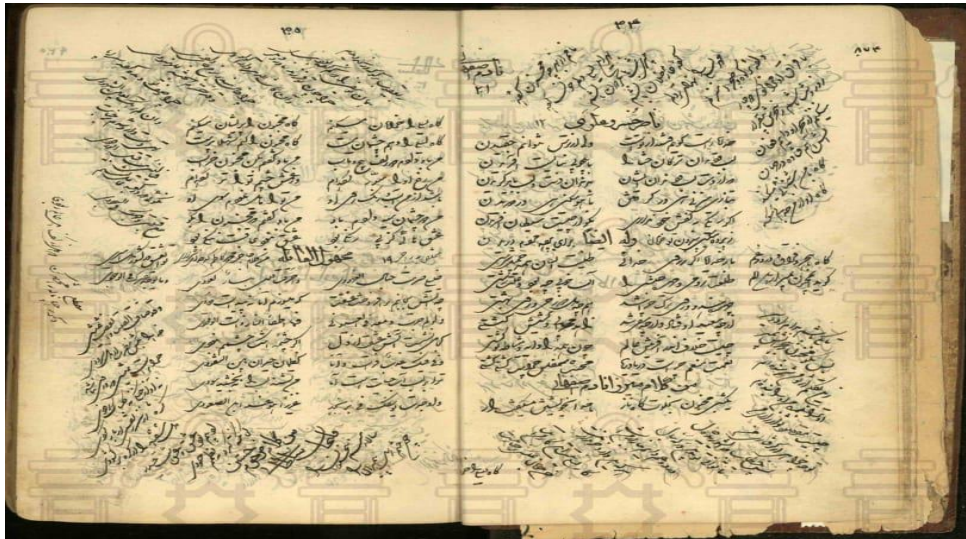
۴-۲-۲. جنگ اشعار

این نسخه براساس نام شاعر ابیات الفبایی و باب‌بندی شده و به شماره ۸۱۷۳ در کتابخانه مجلس ثبت شده است. شش بیت از اشعار سلطانی کرمانشاهی در دو تصویر ۱۹، صفحه ۳۵ و تصویر ۶۸ صفحه ۳۶ ذیل عنوان «سلطانی» آمده است. برگ ۱۹ که در تصویر ۵ نشان داده شده، شامل تک‌بیتی از یک قصیده به استقبال از خاقانی است:

چون ختم رسل پیمبران را   سالار منم سخنوران را

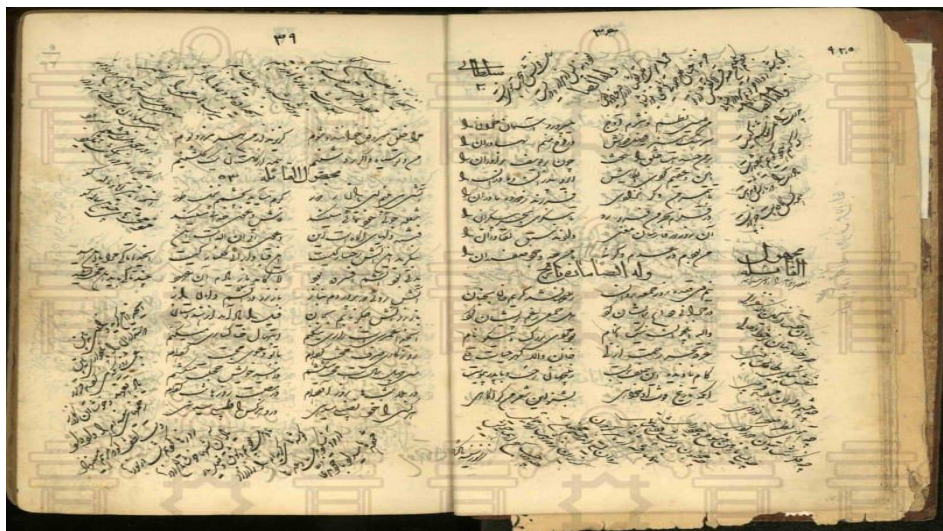
(دست‌نوشته مجلس ب، ص ۳۵)

تصویر ۵: برگ ۱۹ نسخه شماره ۸۱۷۳ کتابخانه مجلس

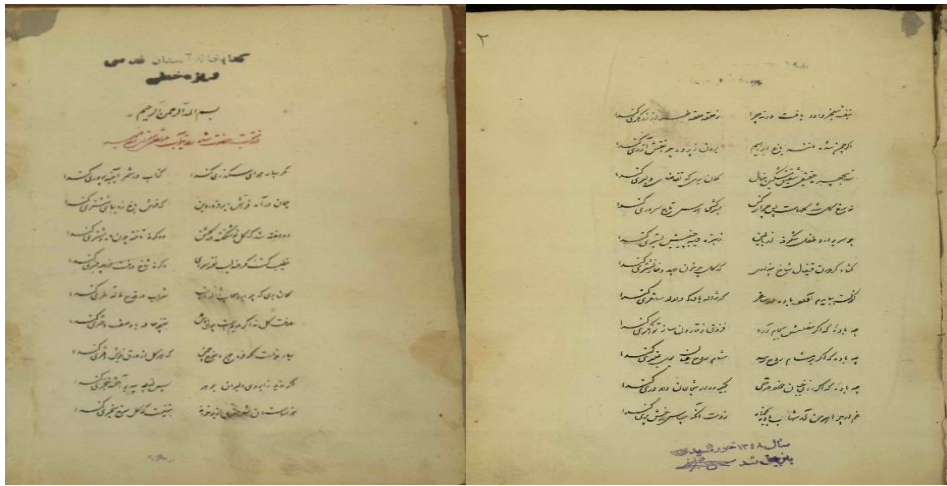
و دیگری که در تصویر ۶ نشان داده شده، ماده تاریخی است که با بیت زیر آغاز می‌شود:
سال فوتش هجرت نبوی است نود و نه پس از هزار و دوست
(همان، ص ۶۸)

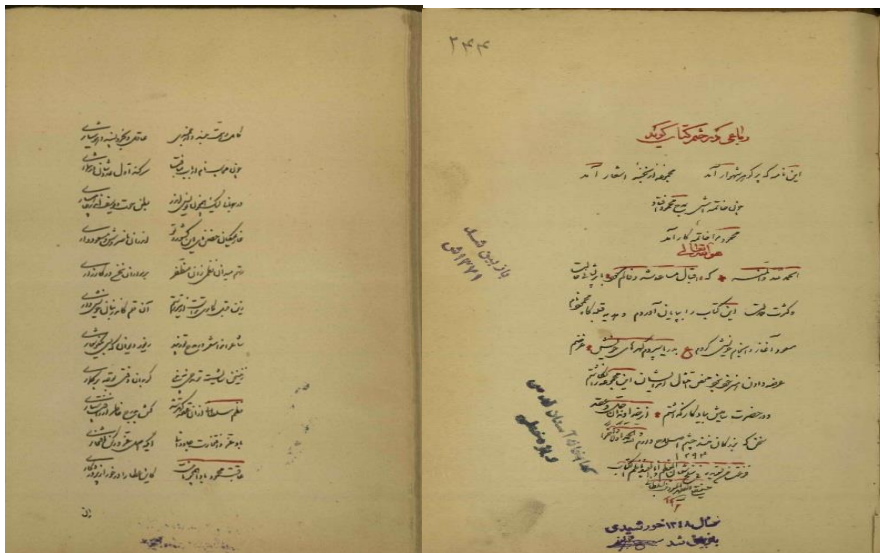
تصویر ۶: برگ ۶۸ نسخه شماره ۸۱۷۳ کتابخانه مجلس

۳-۴. دست‌نوشته آستان قدس رضوی

این نسخه به شماره ۷۱۹۳ در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود و دربردارنده ۲۷۰۰ بیت شعر است. تاریخ کتابت این نسخه که به خط مؤلف و به دستور میرزا محمود منشی فراهم آمده، ۱۲۹۴ هجری قمری است. تصاویر ۵ و ۶ برگ نخست و پایانی این دست‌نوشته را نشان می‌دهد.

تصویر ۷: برگ نخست نسخه آستان قدس رضوی

تصویر ۸: برگ پایانی دست‌نوشته آستان قدس رضوی

نسخ نویافته دیوان سلطانی کرمانشاهی از حیث خوانش‌های نو و مرتفع کردن مشکلات و نواقص قصاید سلطانی اهمیت زیادی دارد. نمونه‌هایی از آن به قرار زیر است:

➤ تکمیل متن: چاپ سنگی قصاید سلطانی شامل ۶۸ قصیده و ۲ مسمط از دیوان سلطانی کرمانشاهی است؛ این درحالی است که دست‌نوشته کتابخانه ملک ۹۳ قصیده، ۱۷ مسمط و ۵ ترکیب‌بند بیشتر از آن دارد.

➤ اصلاح معنایی ابیات؛ به نمونه‌های زیر توجه کنید:

به فصل خزان او دهد ره به مستان دم بادِ آبانی و آذری را
(قصاید سلطانی: ۷)

معنی بیت بالا با وجود واژه «مستان» مختل شده است. جایگزین شدن ضبط «بستان» از دست‌نوشته ملک به جای آن، معنای بیت را به این صورت اصلاح می‌کند: او در فصل خزان دم باد آبانی و آذری را به بستان راه می‌دهد (۴ب).

نشد پرچم‌گشا منجوق نصرت پیش از این هرگز چو این فرخنده سلطان دوده منجوق و سامان را
(قصاید سلطانی: ۲۸)

جایگزین شدن ضبط «سلجوق» از نسخه ملک به جای واژه «منجوق» موجب اصلاح معنی بیت و ایجاد تناسب میان دو واژه «سلجوق» و «سامان» می‌شود (۱۲ب).

➤ اصلاح اغلاط مربوط به تصحیف و نقطه‌گذاری واژه‌ها:

ممتاز به مدح تو بود نظم من از غیر با طلعت شک فرق بود نور یقین را
(قصاید سلطانی: ۲۶)

بیت بالا با ضبط «طلعت» معنای مطلوبی ندارد و دو آرایه ادبی اضافه تشبیهی (ظلمت شک) و تضاد (ظلمت و نور) نیز با این ضبط از بیت کاسته می‌شود. جایگزین شدن واژه «ظلمت» از نسخه کتابخانه ملک ضمن اصلاح معنی بیت، بر آرایه‌های ادبی آن می‌افزاید (۱۲الف).

در بیت زیر با ضبط «بنویسد»، معنی روشن و صحیحی از بیت حاصل نمی‌شود و جایگزین شدن ضبط «نویسد» از نسخه ملک است که گرفتن ترکش جوزا از تیر به وسیله کیوان را توجیه می‌کند (۲ب).

خوان نوال اوست کزان نعمت   قسمت رسیده پشه و عنقا را
بنویسد ار ستایش او گیرد   کیوان ز تیر ترکش جوزا را
(قصاید سلطانیه: ۴)

ضبط عجیب «ور جنبه» در بیت زیر جز آنکه وزن بیت را مختل کرده، موجب ابهام در معنا شده است. ضبط «و اجنبه» در دست‌نویس ملک ضمن اصلاح وزن بیت، منجر به روشن شدن معنی بیت و ایجاد آرایه تناسب خواهد شد (۲الف).

و آن شکل سعد و جنبه [و] رامح   و اکلیل و قلب و صرفه [و] دعوا را
(قصاید سلطانیه: ۳)

خطا در نقطه‌گذاری عبارت «حیاتت» به وسیله کاتبان یا گردآورنده قصاید سلطانیه معنی بیت زیر را مختل کرده، زیرا منظور شاعر از مصرع دوم، طلب شفاعت از شخصی بزرگوار در روز قیامت است و زنده بودن آن شخص در روز قیامت توجیه‌ناپذیر است. جایگزین شدن ضبط «جنابت» از نسخه ملک این مشکل را مرتفع می‌کند (۹الف).

ای وجودت بدیعۀ ایجاد   ای حیاتت شفیعۀ فردا
(قصاید سلطانیه: ۱۷)

با ضبط «دعاش»، بیت زیر معنی مطلوبی ندارد. جایگزین شدن «دهانش» به جای «دعاش» معنای بیت را به این صورت واضح می‌کند: اگر گل سرخ در باغ مدح فرد مورد نظر شاعر را نمی‌گوید، پس چرا دهان او پر از زر شده است؟ (۶ب).

اگر به باغ گل سرخ مدح او نسرود   چرا دعانش پر از زر جعفری کندا
(قصاید سلطانیه: ۱۲)

مصرع دوم بیت زیر اشاره به داستان آغاز طوفان نوح از چاه دارد و «موج مهر» در این مصرع ترکیب درستی نمی‌نماید، ضبط «قهر» در نسخه ملک ضمن اصلاح معنی بیت، شدت طوفان را بهتر به ذهن متبادر می‌کند (۸ب).

عصمتش فلک نوح شد چون گشت موج مهر از تنور طوفان را
(قصاید سلطانیه: ۲۷)

➤ اصلاح متن به لحاظ افتادگی واژه‌ها:

افتادگی واژه‌های علامت‌گذاری شده در ابیات زیر در قصاید سلطانیه موجب اشکال وزن و نقص معنی در مصرع شده است و صورت‌های کامل ابیات در نسخه ملک، اغلب موجب رفع این مشکلات می‌شود. به نمونه‌های زیر توجه کنید:

تا صنعت شگرف بسی بینی مر کلک صنع صانع یکتا را
(۱ب؛ قصاید سلطانیه: ۲)

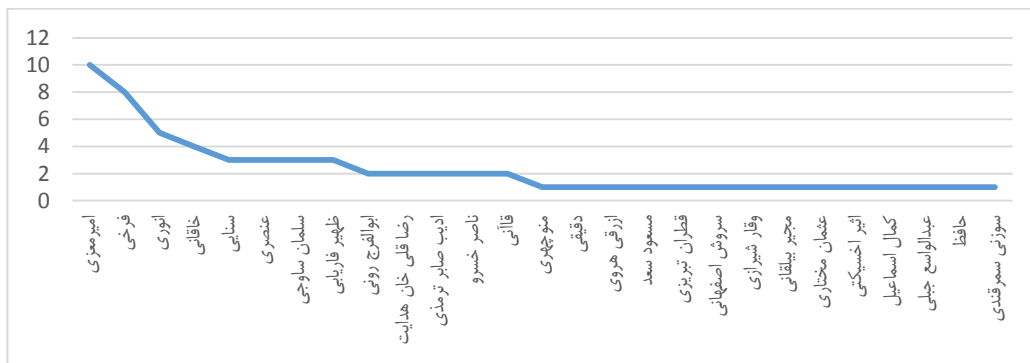
به یک تابش از مهر چهر تو دیدن توان برگرفت از میان داوری را
(۳ب؛ قصاید سلطانیه: ۶)

۵. معرفی دیوان سلطانی کرمانشاهی

دیوان سلطانی کرمانشاهی که حدود ده هزار بیت دارد، با حمد و ثنای خداوند و ستایش ائمه اطهار (ع) آغاز شده است. تقلید از شاعران متقدم و مدح رجال سیاسی و ادبی دوران شاعر از ویژگی‌های برجسته این اثر است. دولتشاهی در وصف اشعار سلطانی آورده است: «اشعارش از حیث انسجام و استحکام و قدرت بیان و لطافت معانی دارای لطف و جذب و هیمنه مخصوصی است. سلطانی چنان‌که از اشعارش پیداست، اغلب دواوین شعرای مشهور را مطالعه کرده، ولی برای خود یک سبک خاص انتخاب ننموده است. اسلوب اشعارش ترکستانی و بسیار نزدیک به شیوه خاقانی است» (دولت‌شاهی، ۱۳۱۵: ۴۷۶). خود نیز در این مورد آورده است:

طرز خاقانی گرفتم در سخن و انچنان گنج از یمان خواهم گشاد (۹۴ب)

۲۶ قصیده و مسمط در دیوان حاضر به استقبال از اشعار ۲۷ شاعر متقدم به‌ویژه امیر معزی، فرخی، انوری، خاقانی، سنایی، عنصری و سلمان ساوجی سروده شده است. نمودار ۱، بسامد این استقبال‌ها را نشان می‌دهد:

نمودار ۱: بسامد تقلیدها و استقبال‌ها در دیوان سلطانی کرمانشاهی

نمونه‌هایی از این استقبال‌ها چنین است:

نخستین قصیده از دیوان سلطانی کرمانشاهی به استقبال از قصیده‌ای از ناصر خسرو و قوافی

و ردیف یکسان سروده شده است:

گفتم به نعت احمد سلطانی
ز انسان که پیش ناصر خسرو گفت
این نامور قصیده غراً را
«ای روی داده صحبت دنیا را»
(۳الف)

ناصر خسرو آورده است:

ای روی داده صحبت دنیا را
قدت چو سرو و رویت چون دیبا
شادان و برفراشته آوا را
و آراسته به دیبا دنیا را
(قبادیانی، ۱۳۷۲: ۶۴)

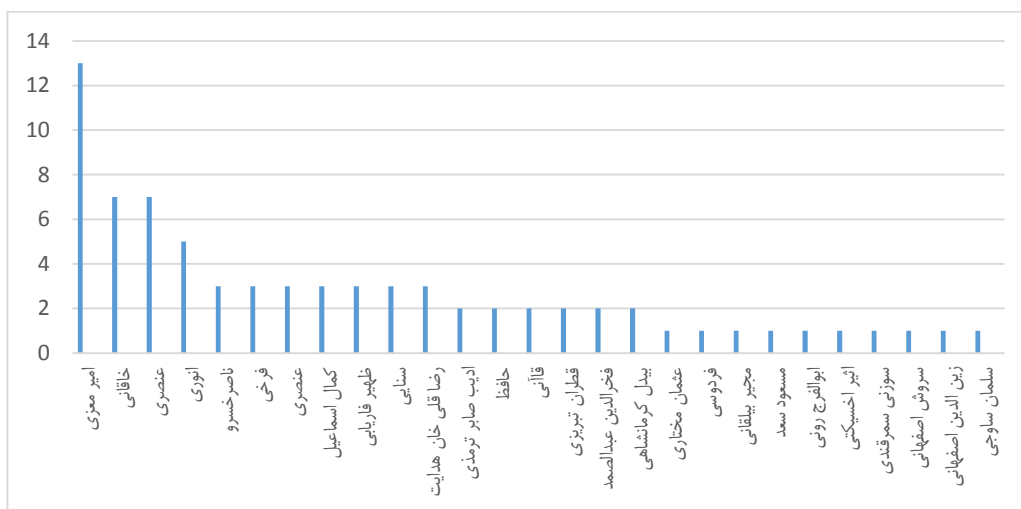
همچنین قصیده‌ای دیگر با مطلع زیر به استقبال از قصیده خاقانی سروده شده است:
 چون ختم رسل پیمبران را سالار منم سخنوران را
 (۴ب)

خاقانی آورده است:

صبح است کمانکش اختران را آتش زده آب بی‌کران را
 (خاقانی، ۱۳۳۵: ۲۹)

سلطانی در عناوین اشعارش به‌صراحت به سرودن شعر به طرز شاعران دیگر معترف است. شماری از این عناوین چنین است: «وله أيضاً در مدح آن حضرت [حسام السلطنه] به طرز قصیده فرخی» (۱۰۴ب)، «در ستایش حضرت شاه اولیا امیرالمؤمنین علی مرتضی علیه‌السلام به طرز قصیده ظهیرالدین فاریابی» (۲۶۰ب).

ارادت بیش از اندازه سلطانی کرمانشاهی به شاعران متقدم، نه تنها در استقبال‌ها، بلکه در مدح‌های پیاپی آنان آشکار است. نمودار ۲، بسامد کاربرد نام شاعران در دیوان سلطانی کرمانشاهی را نشان می‌دهد:

نمودار ۲: بسامد تکرار نام شاعران در دیوان سلطانی کرمانشاهی

معرفی رجال قاجاری از مهم‌ترین کارکردهای این اثر است. جدول ۱، دربردارنده اسامی و سمت این افراد است:

جدول ۱: رجال قاجاری در دیوان سلطانی کرمانشاهی

ردیف	سمت	رجال
۱	شاهان و امیران	ناصرالدین‌شاه، معتمدالدوله، امان‌الله خان، اسماعیل خان، علیقلی میرزا، امیراصلان خان، میرزا عبدالوهاب خان
۲	شاهزاده‌ها و امیرزاده‌ها	یمین الدوله، اعتمادالدوله، ابی‌الحسن الناصری، امیرقاسم خان، ابوالفتح میرزا، ملاداد خراسانی، امیرزاده عظام(۴)
۳	صدراعظم‌ها	میرزا آقا خان، میرزا کاظم خان
۴	نواب‌ها	میرزا تقی خان، محسن میرزا، اعتمادالسلطنه، حشمت السلطنه، حسام‌السلطنه، علیقلی میرزا، نصرت‌الدوله، مؤیدالدوله، محمد محسن میرزا، میرزا عباس خان جوانشیری، حسینعلی خان، مرتضی قلی میرزا
۵	منشی‌ها و کارمندان	میرزا محمدرضا منشی‌باشی، میرزا ابوالقاسم زنجانی، میرزا یوسف، میرزا عبدالله خان انصاری، میرزا محمدحسین گوهری تبریزی، میرزا محمود منشی، میرزا ابو عبدالله زنجانی
۶	ادیبان	بیدل کرمانشاهی، رضاقلی خان هدایت، میرزا محمدحسین ادیب (فروغی)، سروش اصفهانی، عبدالصمد خافتی
۷	علما	میر محمدحسین اصفهانی، امام ملا عبدالله

در ادامه به بررسی سبک‌شناسی دیوان سلطانی کرمانشاهی در سه سطح زبانی، ادبی و فکری پرداخته می‌شود.

۶. بررسی سبک‌شناسی دیوان سلطانی کرمانشاهی

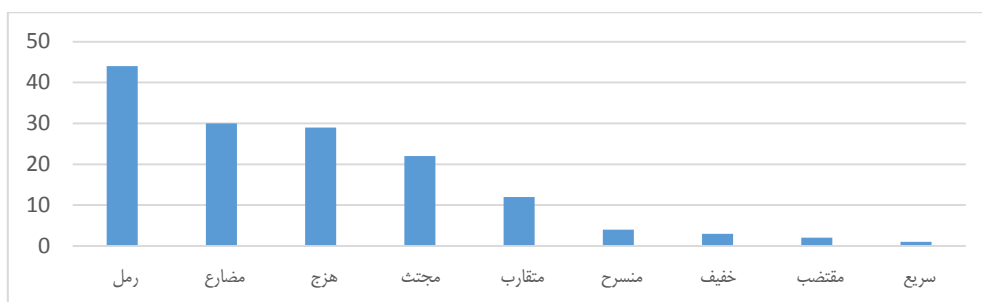
۶-۱. بررسی سطح زبانی اشعار سلطانی کرمانشاهی

۶-۱-۱. ویژگی‌های آوایی

➤ موسیقی بیرونی: منظور از این نوع موسیقی، همان وزن است. تفاوت در اوزان اشعار و

موسیقی آن‌ها موجب برانگیختن احساسات متفاوت در خوانندگان اشعار می‌شود؛ به همین سبب تنوع اوزان در دیوان یک شاعر، می‌تواند مخاطبان آن را افزایش دهد. قدرت کلام و تسلط فوق‌العاده سلطانی کرمانشاهی بر اوزان و بحور عروضی، موجب کاربرد بیش از ۱۵ وزن مشهور در اشعارش شده است. بسامد کاربرد بحور در اشعار سلطانی در نمودار ۴ نشان داده شده است.

نمودار ۴: بسامد کاربرد بحور در دیوان سلطانی کرمانشاهی

• مشدد کردن واژه‌ها

شکر و عنبر ندارد قدر این شعرش که گفت «روزگاری خوش تر است از شکر و عنبر تو را»
(الف ۱۵)

تو را به دستان خون دل است بر دستان به کف برای خضاب در نهند حنی را
(ب ۹)

• کاربرد الف اطلاق

شمیسا معتقد است: «در دوره بازگشت به تقلید از زبان قدیم استعمال الف اطلاق دوباره مرسوم شد» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۸۲). این کاربرد به صورت گسترده در دیوان سلطانی کرمانشاهی مشاهده می‌شود:

امانش نه گلستان ز افسون ماه دی به عون خدایگان مکر کرده ایمن
(الف ۱۸)

نبیند ار ز تو امداد کی چنین برپای   به چرخ پرده‌سرا شاه خاوری کندا
(ب۶)

• کاربردهای کهن عروضی

یکی از ویژگی‌های سبک خراسانی، تغییر شکل کلمات به ضرورت وزن یا قافیه است که در دوره عراقی و تا قرن هفتم به صورت مختصر به کار می‌رفته است (همان: ۱۹۱).

رخ و قدت افزود خوشی و کشی   گل و سرو فرخاری و کشمیری را
(الف۳)

به‌هامون کشید رخت به گلشن کشید بار   یکی ابر فرودین یکی باد نوبهار
(الف۱۶۴)

ستوده داور دریا یمین ابر یسار   که از یسارش پذیرفته بحر یسری را
(الف۱۰)

وز بیم شعله سخطش زد آب   دست برهمن آتش سوزا را
(الف۲)

• فزودن الف به ابتدای واژه

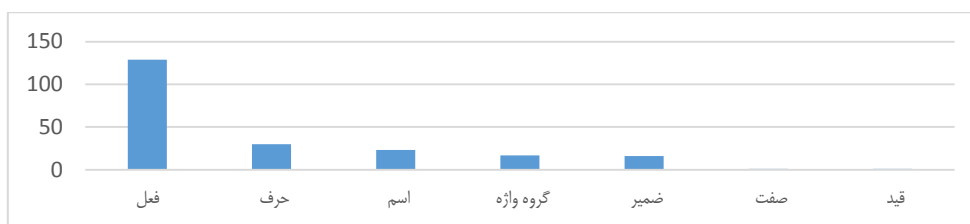
اسپری شد رمضان کند مگر دل ز جهان   در نکند او ز جهان دل ز چه رخ کرد نهران
(الف۲۴۱)

گرز پیل افکنش به عرصه هیجا   اشکسته استخوان پیل دمان را
(الف ۱۳)

➤ موسیقی کناری (قافیه و ردیف): قافیه در اشعار سلطانی کرمانشاهی اغلب به صورت

اسمی است و قافیه‌های بدیعی در این اثر دیده نمی‌شود. شفیع کدکنی در مورد به‌کارگیری انواع ردیف آورده است: شاعری که از ردیف‌های اسمی و حرفی (ایستا) بیشتر استفاده می‌کند، «اهل تجرید، انتزاع، سکون و ایستایی است» و شاعری که از

ردیف‌های فعلی بیش از ردیف‌های اسمی استفاده می‌کند، «اهل تجربه و رفتار و حرکت است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۴۱۳). از مجموع ۱۶۳ قصیده، ۵ ترکیب‌بند و ۱۹ مسمط درج‌شده در این اثر، ۸۸ قصیده بدون ردیف و بقیه اشعار مردف است. همچنین تمایل شاعر به استفاده از ردیف‌های فعلی بیش از سایر انواع آن است. بسامد کاربرد انواع ردیف در نمودار ۵ نشان داده شده است:

نمودار ۵: کاربرد انواع ردیف در دیوان سلطانی کرمانشاهی

➤ **موسیقی درونی:** این نوع موسیقی شامل کاربرد صنایع بدیع لفظی است که در دیوان سلطانی به وفور مشاهده می‌شود. گوش‌نواز بودن اشعار و جذب مخاطب بیشتر از جمله اهداف شاعر از کاربرد انواع جناس، واج‌آرایی و تکرار در این اثر بوده است. نمونه‌هایی از آن چنین است:

• کاربرد انواع جناس

❖ ناقص اختلافی

سزد که مجمع خوبی بخوانمت چو تویی   صبح حسن و صراح جمال را فانوس
(۱۷۹ب)

❖ ناقص افزایشی

من یار در دیار بدم پیش یار خویش   امسال نبودم خبر از یار و دیار خویش
(الف ۱۷۸)

❖ اشتقاق

تا صنعت شگرف بسی بینی   مر کلک صنع صانع یکتا را
(اب)

❖ مرکب

یا نباید عاشقان را مهر و دلبر داشتن   یا بیایدشان ز جان خویش دل برداشتن
(الف۲۳۹)

• کاربرد واج‌آرایی

ز خون او که نغز و خوش ز خلُقش کان بود دلکش   بروید سوری از آتش، برآید خیری از خارا
(الف۱۲)

• کاربرد تکرار

ترکا گفتمت که ز من برمدار دست   برداشتی تو دست و مرا شد ز کار دست
(الف۶۵)

۶-۱-۲. ویژگی‌های لغوی

کاربرد واژه‌های کهن، به‌کارگیری واژه‌های مهجور، استفاده فراوان از عبارات و کلمات عربی، کاربرد اندر به‌جای از، مهم‌ترین ویژگی‌های لغوی در این اثر است. نمونه‌هایی از این کاربردها به قرار زیر است:

➤ **کاربرد کلمات و عبارات‌های عربی:** درهم‌آمیختگی زبان فارسی و عربی موجب

شده است که استفاده از لغات و عبارات عربی در اشعار شاعران سابقه‌ای دیرینه داشته باشد. کاربرد کلمات و عبارات‌های عربی در دیوان سلطانی فروان است؛ اما بیتی که کاملاً به عربی سروده شده باشد، دیده نمی‌شود و تعداد مصارع عربی انگشت‌شمار است. عبارات‌های عربی نیز اغلب به‌صورت درج آیات، جملات دعایی و صفات عربی است:

پدر تاجور ابوالحسنین   مادر ام‌الأمه النجیة

(الف۸)

تا ز فضل کردگار آید سعادت یار او   این بهین استاد فاضل طول‌الله‌بقاه

(ب۲۶۶)

بود مقصودش رضای حق که نوشته است این کتاب   فهو فی تألیفه لا ینقی الا رضاه

(ب۲۶۶)

➤ کاربرد واژه‌ها در معانی کهن

آن معماست این سخن که همی   حل نگردد به فکرت دانا

(ب۸)

فکرت: اندیشه

بر من حسد است خلق را سخت   چون بر یوسف برادران را

(ب۵)

سخت: بسیار

بهر دفع چشم بد زان روی خوب از مردمک   چشم مشتاقان سپند افکنده در مجمر تو را

(ب۱۳)

خوب: زیبا

➤ استفاده از واژه‌ها و افعال فارسی قدیم به جای واژه‌های فارسی امروز

ترانه‌های خوش از ارغوان فکرت من   به لحن دست‌سازان باستان جهدا

(الف۱۳)

تاجداری که هشته پای شکوهش   بر سر چرخ پایه تخت کیان را

(ب۱۳)

سکندر گر بُدی وین جانفزای نطق بشنیدی   ره ظلمات نسپردی نجستی آب حیوان را

(الف۱۴)

۶-۱-۳. ویژگی‌های نحوی

استفاده از اندر به جای در، کاربرد حروف اضافه مضاعف، «مر» پیش از مفعول، فعل امر بدون «ب»، حروف در معانی دیگر، «نه» در نقش قید منفی، موصوف و صفت مقلوب، ماضی استمراری به شکل کهن، افعال نیشابوری، افعال پیشوندی، فعل در وجه مصدری، افعال دعایی، فعل امر بدون «ب» و آوردن «و» عطف در ابتدای کلام، از مهم‌ترین ویژگی‌های نحوی این اثر است. نمونه‌هایی از این کاربردها به قرار زیر است:

➤ کاربرد حرف اضافه مضاعف

تیغ شه اوژنش زند به کف اندر   چاک در این پهنه شیر ژیان را
(۱۳ الف)

➤ کاربرد «و» عطف در ابتدای کلام

ایا از نفخه قهرت سراغی باد بهمن را   و یا از رشحه لعلت نشانی ابر نیسان را
(۱۲ ب)

➤ کاربرد افعال نیشابوری

دین همی‌نازد ز تیغ ذوالفقار آسای تو   ذوالفقار خود سپردستی مگر حیدر تو را
(۱۴ الف)

۶-۲. ویژگی‌های ادبی

«به‌لحاظ ادبی مرسوم‌ترین قوالب شعری در این دوره، قصیده و غزل است. قصیده بازگشت بر دو نوع است: یکی قصاید امثال سروش و محمود خان صبا که به سبک شاعران عهد غزنوی چون عنصری و فرخی و به همان شیوه ساده است و صناعات ادبی در آن‌ها کم است، و دیگر قصاید امثال قآنی که به اسلوب دوره سلجوقی است و مانند اشعار انوری و خاقانی پر از صناعات ادبی و تلمیحات و به‌طور کلی مشکل است. اما غزل بیشتر سعدی‌وار است یا تلفیقی از

شعر سعدی و حافظ است و صناعات ادبی معتدل است. اصول ادبی ابن دوره همان اصول سبک خراسانی است» (شمیسا، ۱۳۸۲: ۳۱۹).

بررسی متن دیوان سلطانی کرمانشاهی نشان می‌دهد که قصاید او از نوع دوم است؛ به طوری که استعارات و تشبیهات پیچیده به شیوه خاقانی و گاه تشبیهات و استعارات ساده در آن دیده می‌شود. میزان کاربرد کنایه، جناس، تضاد، واج‌آرایی نیز در آن بسیار است. مجاز به ندرت دیده می‌شود و در کاربرد سایر صناعات ادبی جانب اعتدال رعایت شده است.

۶-۲-۱. کاربرد انواع تشبیه

➤ تشبیه مفصل مرسل: در این نوع تشبیه ادات تشبیه و وجه شبه هر دو ذکر شده‌اند (کزازی، ۱۳۶۸: ۶۸-۶۹).

تا چهره چه زعفران بود زرد هجران زده سمنبران را
(ب۵)

➤ تشبیه مفصل مؤکد: در این نوع تشبیه وجه شبه ذکر شده، اما ادات تشبیه ذکر نشده است (کزازی، ۱۳۶۸: ۷۲).

ز امر اوست که هر صبحدم بط خورشید به موجۀ شط گردون شناوری کندا
(ب۶)

➤ تشبیه مجمل مرسل: در این نوع تشبیه ادات تشبیه ذکر شده، اما وجه شبه ذکر نشده است (کزازی، ۱۳۶۸: ۶۸).

مهر تو کناد ارغوانی رخساره همچو زعفران را
(ب۵)

➤ تشبیه مجمل مؤکد (تشبیه بلیغ): نوعی از تشبیه است که در آن وجه شبه و ادات تشبیه هیچ‌کدام ذکر نشده‌اند (کزازی، ۱۳۶۸: ۷۳).

مدحت صدف طبع مرا درّ ثمین است جود تو خریدار نه این درّ ثمین را
(ب۱۲)

➤ **تشبیه مرکب:** «نوعی از تشبیه است که یکی از طرفین تشبیه یا هر دو از امور مرکب متزع شده باشند» (همایی، ۱۳۸۱: ۲۳۴).

سیه زلفت سخن راند ز زاغی گوهر افشاند   رخ سرخت همی ماند به منقار کبوترها
(۲۲الف)

همچنین قصیده‌ای ۵۸ بیتی در مدح امیرزاده محسن میرزای سلطانی در این اثر موجود است که از آغاز تا پایان، در هر دو بیت، یک تشبیه مرکب آمده و شاعر از آن با عنوان «صنعت جدید» یاد کرده است. قسمتی از این قصیده چنین است:

خم ابروی آن پری پیکر   گر بینی به چهر روشن بر
(۱۶۱الف)

راست گویی فرا ز سوره نور   مدّ بسم الله آیدی به نظر
حلقه زلف برشکسته او   گر بینی به آفتاب اندر
راست گویی که عنبرین رو هست   حلقه‌ها برشکسته یک به دگر
خال مشکین کزان سیه‌روزم   گر بینی به عارض دلب‌ر
راست گویی که در تناظر شمس   محترق گشته بر سپهر اختر
(۱۶۱ب)

۶-۲-۲. کاربرد انواع استعاره

اغلب استعارات در این اثر، از نوع استعاره مکنیه است. نمونه‌هایی از کاربرد انواع استعاره در این اثر به قرار زیر است:

➤ استعاره مصرحه

لبت جان فزاید که با شیرۀ جان   سرشتی تو شیرین لب شگری را
(۳الف)

➤ استعاره مکنیه

خورشید از او فروغ به چهر آرد   زان خیره کرده دیده حربا را
(اب)

۶-۲-۳. کاربرد انواع مجاز

کاربرد این آرایه در دیوان سلطانی کرمانشاهی به وفور و اغلب به شکل مجاز به علاقه جزء و کل دیده می‌شود. نمونه‌هایی از کاربرد این آرایه در متن به قرار زیر است:

➤ مجاز به علاقه جزء و کل

هم اثربخش دم عیسی بن مریم گویمت   هم ضیابخش کف موسی بن عمران خوانمت
(۸۹ب)

➤ مجاز به علاقه ظرف و مظروف:

چین هر مویش جهانی را به یغما دل برد   هر نگار خوب رو کز چین و یغما خیزدا
(۲۳ب)

➤ مجاز به علاقه ماکان:

تهی زان خرمن گل گردد آغوشم روا باشد   ز خون دیده گر ماند کنار من گلستان را
(۱۲الف)

۶-۲-۴. کاربرد انواع کنایه

کنایه در این اثر به دو شکل فعلی و صفتی دیده می‌شود، اما بسامد کاربرد کنایه‌های فعلی بیش از کنایه از نوع صفت است:

➤ کنایه از فعل

خدنگش کان جگر خاید، چو برآن از کمان آید   هزاران چشمه بگشاید ز چشم صخره صمّا
(۱۵الف)

ز آوای آن طراق شد آسیمه مغز من   گفتی زدند پتک چو سندان به سر مرا
(الف۱۲)

➤ کنایه از صفت

صحیح دید اگر جهان مزاج خود سقیم شد   سپید رخ به دار چمن نو سیه گلیم شد
(ب۳۱)

الا پا کشیده سر از دین احمد   سپرده ره از جهل خیره‌سری را
(ب۳)

۶-۲-۵. کاربرد جمع و تقسیم

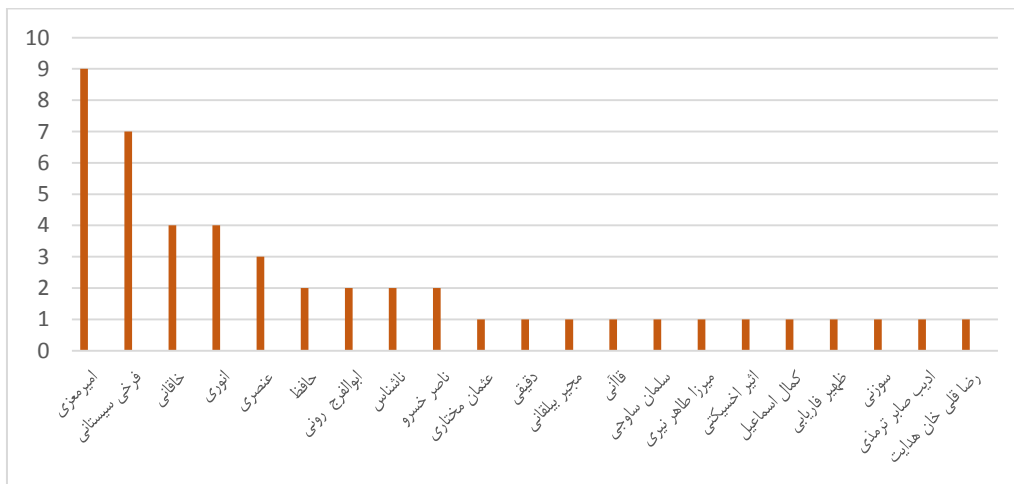
سرودن دو قصیده ۳۹ بیتی و ۵۷ بیتی که در تمام ابیات آن صنعت تقسیم به کار رفته، از دیگر هنر‌نمایی‌های سلطانی است:

به هامون کشید رخت به گلشن گشاد بار   یکی ابر فروردین یکی باد نوبهار
ز شکل شگرف دشت ز نقش بدیع باغ   یکی شرم کاشغر یکی رشک قندهار
(الف۱۶۴)

ز بلبل رسد به گوش ز قمری شود پدید   یکی نغمه‌های زیر یکی ناله‌های زار
بود بقعه چمن بود ز قعر دمن   یکی چون سرای سوز یکی بر نوای ساز
(الف۱۶۵)

۶-۲-۶. کاربرد تضمین

تضمین از آرایه‌های پرسامد در دیوان سلطانی کرمانشاهی است. از مجموع ۴۷ تضمین به‌کاررفته در این اثر، بیشترین تضمین‌ها از اشعار امیر معزی (۹ مورد)، فرخی سیستانی (۷ مورد)، خاقانی (۴ مورد)، انوری و عنصری (هرکدام ۳ مورد) است. نمودار ۶، بسامد کاربرد تضمین را در این دیوان به تفکیک هر شاعر نشان می‌دهد:

نمودار ۶: توزیع فراوانی درج تضمین ابیات شاعران در دیوان سلطانی کرمانشاهی

۳-۶. ویژگی‌های فکری

بررسی دیوان سلطانی کرمانشاهی نشان می‌دهد هر یک از اشعار این اثر، موضوع و مضمونی غالب دارد که در عنوان هر شعر ذکر شده است. بر این اساس مدح و تهنیت از پرکاربردترین مضامین این دیوان است و سایر مضامین اعم از غنایی (لغز، تفاخر، ذم و نکوهش، گله از دنیا، غم و اندوه، عشق و...)، عرفانی، حماسی و تعلیمی به صورت پراکنده در میان ابیات هر شعر گنجانده شده است. در ادامه ابتدا به بررسی مضامین اثر حاضر براساس عناوین ذکرشده برای اشعار پرداخته شده است.

۱-۳-۶. مدحیه‌ها

این اشعار به سه دسته اشعار مدحی مذهبی، درباری و ادبی تفکیک پذیرند:

➤ **مدح‌های مذهبی:** «مقصود از اشعار مذهبی، اشعاری است که شاعر در ستایش خدا و مدح و منقبت حضرت رسول(ص) و ائمه دین(ع) یا در زمینه‌های اعتقادی دیگر سروده است. این نوع شعر که از دیرباز مورد توجه شاعران مسلمان ایرانی بوده است،

در همه دوره‌ها از جمله در دوره بازگشت ادبی وجود دارد و شاعران دوره مورد بحث با سرودن مدایح و مرثی در قالب قصیده و ترجیع‌بند به بیان اعتقادات مذهبی و ارادت به خاندان نبوی همت نموده‌اند» (خاتمی، ۱۳۷۳، ج ۲: ۲۱۵). سلطانی کرمانشاهی نیز مانند بسیاری از شاعران، دیوان خود را با قصایدی در توحید خداوند، مدح پیامبر(ص) و ائمه دین(ع) آغاز کرده است.

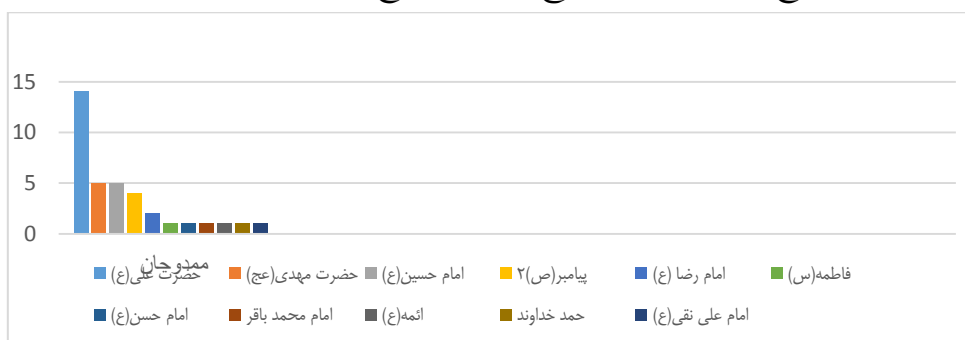
➤ سلطانی کرمانشاهی در مدح پیامبر(ص) چنین آورده است:

پیغمبری که در حرمش رضوان   جاروب کرده طره حورا را
دین‌پروری که تیشه نیرویش   از بن بکند ریشه اعدا را
از بانگ کوس ملت او ناقوس   آراست لحن ماتم ترسا را
(۲الف)

➤ در جایی دیگر در مدح حضرت علی(ع) چنین سروده است:

ایا برادر پیغمبر ای خلیفه حق   به جز تو دخت نبی را که شوهری کندا
ولایت تو به درج وجود چون گهری است   که نقد جان ثمنش مرد گوهری کندا
(۷الف)

چنان‌که در نمودار ۷ نشان داده شده است، بیشترین قصاید مدحی به ترتیب در ستایش حضرت علی(ع)، حضرت مهدی(عج)، سیدالشهدا(ع) و پیامبر(ص) سروده شده است:

نمودار ۷: بسامد موضوعی مدح‌های مذهبی

➤ **مدح‌های درباری:** بیشترین اشعار مدحی در این اثر، ویژه شخصیت‌های درباری و شامل ستایش رجال سیاسی و عالمان دینی است. سلطانی مانند دیگر شاعران مداح دوره بازگشت، علاقه پادشاهان قاجار به شعرهای درباری را دست‌مایه‌ای برای نشان دادن استعداد ویژه خود در سرودن این نوع شعر و دست یافتن به منفعت مالی قرار داده است. شمیسا در این مورد آورده است: «بعد از انقراض زندیه که با حکومت سی‌ساله و آرام خود زمینه را برای رونق مجدد شعر و شاعری فراهم آورده بودند، پادشاهان قاجار بر تخت سلطنت جلوس کردند. آقا محمدخان مؤسس سلسله قاجار نیز به شعر توجهی نکرد و لذا دربار او همچنان از شاعر خالی ماند. اما از روزگار فتحعلی‌شاه، شعر درباری گرمی بازار خود را بازیافت. صبور کاشی و غیر آن‌ها در دربار این پادشاه شاعرپرور که خود نیز شاعر شاعری داشته است، راه یافتند و زبان به مدح او گشودند» (شمیسا، ۱۳۸۲: ۲۳۳).

چنان‌که در نمودار ۸ نشان داده شده، سلطانی کرمانشاهی ۲۸ رجل سیاسی را مدح کرده است که به‌لحاظ سمت در چهار دسته قابل تقسیم‌بندی‌اند:

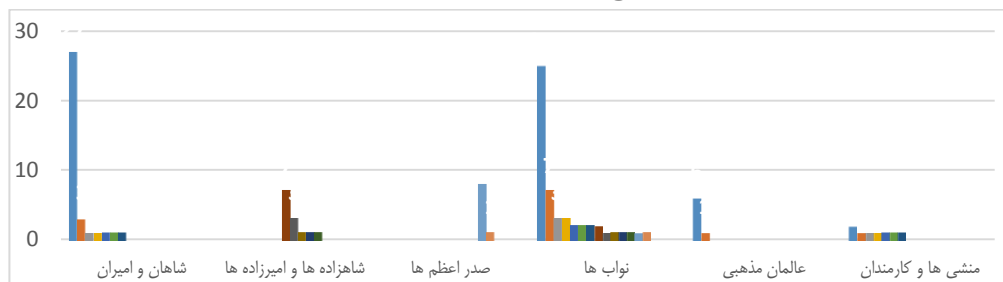
نخست شاهان و امیران هستند. در این دسته بیشترین مدح مربوط به ناصرالدین‌شاه قاجار (۲۷ مورد) و مجدالدوله امیراصلان خان (۳ مورد) است. معتمدالدوله، امان‌الله خان، اسماعیل خان، علیقلی میرزا، میرزا عبدالوهاب خان از دیگر شاهان قاجاری‌اند که هرکدام در یک قصیده مورد مدح قرار گرفته‌اند.

دسته دوم شامل امیرزاده‌ها و شاهزادگان هستند. بیشترین مدح در این دسته به عمادالدوله با هفت مورد و یمین‌الدوله با سه مورد اختصاص دارد. دیگر شاهزاده‌ها و امیرزاده‌ها شامل ابوالفتح میرزا، ملا داود خراسانی، امیر قاسم خان، امیرزاده عظام (?)، ابی‌الحسن ناصری هرکدام در یک قصیده مورد مدح قرار گرفته‌اند.

دسته سوم شامل صدراعظم‌هایند. اعتمادالدوله میرزا آقاخان با هشت مرتبه و میرزا کاظم خان نظام‌الملک در ۲ مرتبه مدح شدن، در این دسته جای گرفته‌اند.

دسته چهارم نواب‌ها هستند. در این دسته حسام‌السلطنه با ۲۵ مرتبه، حسام‌الدوله علیقلی میرزا ۷ مرتبه، نصرت‌الدوله و محسن میرزا ۳ مرتبه، مرتضی قلی میرزا، محمد محسن میرزا با ۲ مرتبه و اعتضادالسلطنه، حشمت‌السلطنه، عباس آقاخان جوانشیری، اعتضادالسلطنه مؤیدالدوله و حسینعلی خان هرکدام ۱ مرتبه مدح شده‌اند.

دسته نهایی عالمان درباری‌اند که شامل گروه منشی‌ها و کارمندان (میرزا محمدرضا منشی‌باشی (۲ مورد)، میرزا عبدالله خان انصاری، میرزا یوسف میرزا محمدحسین گوهری تبریزی، میرزا محمود منشی، میرزا ابوالقاسم زنجانی، میرزا ابوعبدالله زنجانی (۱ مورد) و عالمان مذهبی و صدیقان، میرمحمدحسین اصفهانی (۶ مورد) و امام ملا آقا عبدالله (۱ مورد) است. نمودار ۸ بسامد مدح در هر دسته را نشان می‌دهد.

نمودار ۸: بسامد مدح‌های درباری

سلطانی کرمانشاهی در وصف ناصرالدین شاه آورده است:

شاهها تو آن سحاب نوالی که همچو ابر بر هر زمین که بگذری آید ز بار دشت
(۶۶الف)

او شاهزاده محسن میرزا را چنین توصیف کرده است:

شاهزاده ملک محسن آن‌که تیغش خصم افکن و دشمن شکار باشد

سلطانی داران‌سب که بهمن وی را ز غلامان بار باشد
(۱۰۶ب)

➤ **مدح‌های ادبی:** سلطانی کرمانشاهی هفت شاعر و نویسنده متقدم و قاجاری را مدح کرده و از میان آن‌ها به فخرالدین عبدالصمد خافتی بیش از همه توجه داشته است. براساس نمودار ۹، شمار مورد مدح قرار گرفتن این ادیبان در دیوان سلطانی کرمانشاهی چنین است: فخرالدین عبدالصمد خافتی (۵ مورد)، رضاقلی خان هدایت (۴ مورد)، بیدل کرمانشاهی (۲ مورد)، میرزا محمدحسین ادیب اصفهانی متخلص به فروغی، معزی، ادیب صابر ترمذی و سروش اصفهانی (۱ مورد).

نمودار ۹: بسامد مدح‌های ادبی در دیوان سلطانی کرمانشاهی

سلطانی کرمانشاهی در وصف رضاقلی خان هدایت آورده است:

نظیر قد تو کی در چمن برآید سرو ندیده کس به چمن سرو را ثمر یاقوت
(۱۷۸الف)

او در توصیف موه‌های عبدالصمد ادیب چنین سروده است:

بر دوش دو مار تیره پنداری از مشک و شبه عجمین دارد

ضحاک بود و گرنه چون ماران در طرف یسار و در زمین آرد
(۱۲۰ب)

۶-۳-۲. تبریک اعیاد و تهنیت‌ها

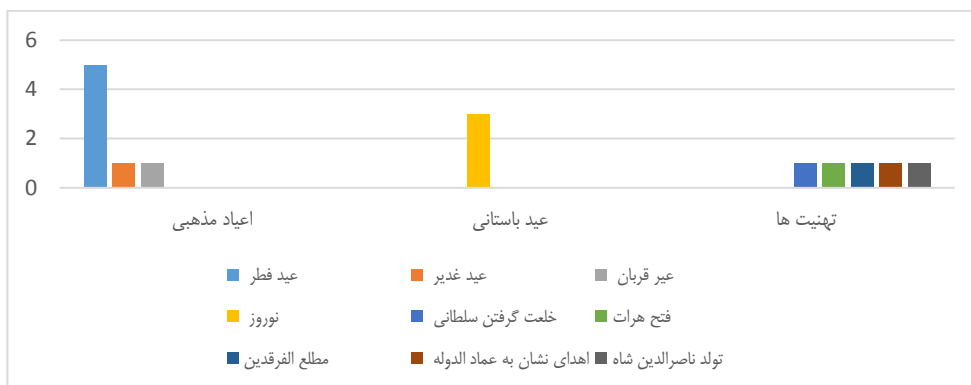
بعد از مدحیه‌ها بیشترین بسامد موضوعی اشعار در دیوان سلطانی کرمانشاهی به تبریک‌ها و تهنیت‌ها اختصاص دارد. چنان‌که در نمودار ۱۰ آمده، بیشترین بسامد تبریک اعیاد متعلق به فرارسیدن عید فطر و نوروز است و سایر عناوین اعیاد و تهنیت‌ها (عید غدیر و قربان، خلعت گرفتن سلطانی از حسام‌السلطنه، فتح هرات، ستایش کتاب *مطلع الفرقدین*، اهدای نشان به عمادالدوله و تولد ناصرالدین‌شاه) هرکدام یک بار موضوع اشعار دیوان سلطانی کرمانشاهی بوده‌اند. سلطانی کرمانشاهی در وصف تولد ناصرالدین‌شاه چنین سروده است:

عید مولود شه کشورستان آمد پدید ملک و ملت را بهار بوستان آمد پدید
(۱۰۲ب)

وصف فرارسیدن نوروز در دیوان او چنین آمده است:

مقدم نوروز گیتی را چو پدرام آورد باغ را باد بهار از خلد پیغام آورد...
تا به رنگ باده باشد سرخ گل در گلستان ساقی اندر جام باید باده گلفام آورد

(۱۳۳الف)

نمودار ۱۰: بسامد تهنیت‌ها و اعیاد

نتیجه‌گیری

سلطانی کرمانشاهی از شاعران مشهور عصر قاجار است. دانش او در علوم متعدد و مطالعه دواین شعری شاعران متقدم و متأخر، انسجام قابل توجهی به اشعار وی بخشیده است. نسخ نویافته از دیوان این شاعر، شمار اشعار این اثر را به ۱۶۳ قصیده، ۱۹ ترکیب‌بند و ۵ مسمط رسانده که برطرف‌کننده نواقص شعری و مشکلات متن قصاید سلطانیه است. این اثر از محدود آثاری است که نام ۴۲ شخصیت درباری عصر قاجار را با ذکر سمت‌هایشان ضبط کرده است. سلطانی با استقبال از اشعار ۲۶ شاعر متقدم و معاصر بر مهارت خود در سرایش صحنه گذاشته است. اشعار امیر معزی (۱۰ مورد)، فرخی (۸ مورد)، انوری (۵ مورد) و خاقانی (۴ مورد) بیش از سایرین مورد استقبال وی بوده‌اند. او بارها از شاعرانی چون امیرمعزی (۱۳ مورد)، خاقانی (۷ مورد)، عنصری (۷ مورد)، انوری (۵ مورد)، ناصر خسرو، فرخی، عنصری، کمال اسماعیل، ظهیر فاریابی، سنایی، رضاقلی‌خان هدایت (۳ مورد)، ادیب صابر ترمذی، حافظ، قآنی، قطران تبریزی، فخرالدین عبدالصمد، بیدل کرمانشاهی (۲ مورد)، عثمان مختاری، فردوسی، مجیر بیلقانی، مسعود سعد، ابوالفرج رونی، اثیر اخیسکتی، سوزنی سمرقندی، سروش اصفهانی، زین‌الدین اصفهانی، سلمان ساوجی (۱ مورد) در اشعارش نام برده و خود را به آن‌ها برتری داده است. تنوع اوزان در دیوان این شاعر بر شمار مخاطبان و کاربرد الف اطلاق، مشدد کردن واژه‌ها، افزودن الف به ابتدای واژه‌ها، کاربردهای کهن عروضی و اشعار مردف، بر بار موسیقایی کلام او افزوده است. سبک سلطانی کرمانشاهی در سطح زبانی و فکری به سبک خراسانی و در سطح ادبی به سبک عراقی نزدیک است. تشبیه، استعاره، کنایه، تضمین، جمع و تقسیم و تلمیح از آرایه‌های پرکاربرد در این اثر است. اغلب تشبیهات از نوع بلیغ، استعارات از نوع مکنیه و کنایه‌ها به صورت فعلی است. سلطانی کرمانشاهی ۴۷ بیت از اشعار شاعرانی چون امیرمعزی (۹ مورد)، فرخی سیستانی (۷ مورد)، خاقانی و انوری (۴ مورد)، عنصری (۳ مورد)، حافظ، ابوالفرج رونی، ناشناس، ناصر خسرو (هرکدام ۲ مورد)، عصمان مختاری، دقیقی، مجیر بیلقانی،

قآنی، سلمان ساوجی، میرزا طاهر نیری، اثیر اخسیکتی، کمال اسماعیل، ظهیر فاریابی، سوزنی سمرقندی، ادیب صابر، رضاقلی خان هدایت (هرکدام ۱ مورد) را در دیوانش تضمین کرده است. اشعار دیوان سلطانی را می‌توان ذیل دو دسته مدح‌ها (مذهبی، ادبی، سیاسی) و تهنیت‌ها (اعیاد و رویدادهای خاص) تقسیم‌بندی کرد. بیشترین مدح‌های مذهبی به‌ترتیب در وصف حضرت علی (ع) (۱۴ مورد)، حضرت مهدی (عج) و امام حسین (ع) (۵ مورد) و پیامبر (ص) (۴ مورد) انجام شده است. همچنین از میان شخصیت‌های درباری ناصرالدین‌شاه قاجار (۲۷ مورد)، حسام‌السلطنه (۲۵ مورد)، عمادالدوله (۷ مورد)، اعتمادالدوله میرزا آقاخان (۸ مورد)، حسام‌الدوله علیقلی میرزا (۷ مورد) بیشتر مدح شده‌اند. علاوه‌بر این، توجه سلطانی کرمانشاهی به میرمحمدحسین اصفهانی امام‌جمعه اصفهان (۶ مورد) و عبدالصمد خافتی (۵ مورد) بیش از سایر ادبا و علما بوده است. تهنیت اعیاد (فطر، نوروز، قربان غدیرخم) و رویدادهایی چون تولد ناصرالدین‌شاه، دریافت نشان، فتح‌نامه، شکرانه دریافت خلعت و تعریف کتاب (مطلع الفرق‌دین) از دیگر موضوعات شعری دیوان سلطانی کرمانشاهی است.

منابع

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۴۰۳/ق ۱۹۸۳). *الذریعة الی تصانیف شیعه*. بیروت: دارالاضواء.
۲. آقاسی شیرازی، میرزا احمد. (۱۳۹۳). *حديقة الشعرا*. تهران: تک‌درخت.
۳. آل داود، سید علی. (۱۳۷۰). دیوان منوچهری به تصحیح حبیب یغمایی. *مجله یغما*، ۳۱(۱۲)، ۸۱۸-۸۰۶.
۴. الهامی کرمانشاهی، احمد بن رستم. (بی‌تا). *دیوان الهامی کرمانشاهی*. به کوشش امید اسلام‌پناه. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۵. برقی، محمدباقر. (۱۳۸۶). *سخنوران نامی معاصر ایران*. دوره دوازده جلدی. قم: نشر خرم.

۶. بی‌نام. (بی‌تا). **جنگ اشعار**. دست‌نوشته کتابخانه مجلس به شماره ۸۱۷۳.
۷. ترمذی، ادیب صابر. (۱۳۸۶). **دیوان ادیب صابر ترمذی**. به کوشش احمد رضا یلمه‌ها. تهران: نیک خرد.
۸. جعفریان، رسول. (۱۳۷۳-۱۳۷۴). **میراث اسلامی ایران**. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
۹. خاتمی، احمد. (۱۳۷۳). **تاریخ ادبیات ایران در دوره بازگشت ادبی**. تهران: پایا.
۱۰. خاقانی، افضل‌الدین. (۱۳۳۵). **دیوان افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی**. به کوشش سید ضیاء‌الدین سجادی. تهران: امیرکبیر.
۱۱. دولت‌شاهی، غلامحسین. (۱۳۱۵). **سلطانی کرمانشاهی و آثار او**. نشریه ارمغان، ۱۷(۶)، ۴۷۶-۴۷۹.
۱۲. ساوجی، سلمان. (۱۳۳۶). **دیوان سلمان ساوجی**. به کوشش منصور مشفق. تهران: بنگاه مطبوعاتی صفی‌علیشاه.
۱۳. سروش اصفهانی، میرزا محمد. (۱۳۳۹). **دیوان سروش اصفهانی**. به کوشش محمدجعفر محجوب. تهران: امیرکبیر.
۱۴. سلطانی کرمانشاهی، حسینقلی. (۱۲۹۴). **دیوان سلطانی کرمانشاهی**. دست‌نوشته کتابخانه آستان قدس رضوی، به شماره ۷۱۹۳ a.
۱۵. سلطانی کرمانشاهی، حسینقلی. (۱۲۹۷). **دیوان سلطانی کرمانشاهی**. دست‌نوشته کتابخانه ملک، شماره ۴۸۶۲.
۱۶. سلطانی کرمانشاهی، حسینقلی. (۱۳۳۳/۱۳۱۰). **دیوان سلطانی کرمانشاهی**. دست‌نوشته کتابخانه مجلس، شماره ۴۲۶۲.
۱۷. سلطانی کرمانشاهی، حسینقلی. (۱۳۰۱). **قصاید السلطانیه**. به کوشش توکلی. تهران: مطبعه شرافت احمدی (توکلی).

۱۸. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۳). *صور خیال در شعر فارسی*. چ ۹. تهران: آگه.
۱۹. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۲). *سبک‌شناسی شعر*. چ ۹. تهران: فردوس.
۲۰. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). *کلیات سبک‌شناسی*. تهران: میترا.
۲۱. فاضل قاینی نجفی، علی. (۱۳۶۳). *معجم مؤلفی الشیعه*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۲. قبادیانی، ناصر خسرو. (۱۳۷۲). *دیوان ناصر خسرو*. به کوشش حسن تقی‌زاده. تهران: نگاه و نشر علم.
۲۳. کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۶۸). *زیبایی‌شناسی سخن پارسی بیان (۱)*. تهران: مرکز.
۲۴. مایل هروی، نجیب. (۱۳۸۰). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۵. مجاهدی، محمدعلی. (۱۳۸۶). *کاروان شعر عاشورا*. قم: زمزم هدایت.
۲۶. مشار، خان‌بابا. (۱۳۴۱). *مؤلفین کتاب‌های چاپی فارسی و عربی از آغاز چاپ تاکنون*. بی‌جا: بی‌نا.
۲۷. همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۱). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*. چ ۲۰. تهران: مؤسسه نشر هما.
۲۸. یوسفی، فرشید. (۱۳۸۸). *مختصری از بسیارهای دیارم: نگاهی کوتاه به فعالیت یازده انجمن ادبی کرمانشاه*. *مجله شعر*، شماره ۶۸، ۳۸-۴۱.